

Genivelleerd mozaïek

De uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen 2019 op de kaart

Josse de Voogd

Mogelijk gemaakt door het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, september 2019

Woord vooraf

Op 20 maart 2019 vonden de verkiezingen voor de Provinciale Staten plaats. Met 56,2 procent was de opkomst bij deze verkiezingen hoog, zelfs hoger dan bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2018. Bij deze verkiezingen waren forse verschuivingen zichtbaar in het partijlandschap. Bovendien kenden deze verschuivingen grote regionale verschillen. Dit roept een aantal vragen op. Welke verschuivingen zijn er zichtbaar en hoe moeten we deze interpreteren? Wat zijn de oorzaken daarvan? Hoe kunnen we de regionale verschillen in de verkiezingsuitslagen duiden? En wat zijn de oorzaken voor deze verschillen?

Het is interessant om juist op de verkiezingsuitslagen in te gaan. Verkiezingen zijn immers het belangrijkste instrument voor politieke participatie in Nederland. Daarmee wordt immers de samenstelling van de volksvertegenwoordiging bepaald – en daarmee de politieke koers voor de komende jaren. Bovendien is stemmen het instrument waar burgers het meest gebruik van maken om politiek te participeren.

Met de publicatie 'Genivelleerd mozaïek' wil het ministerie van BZK een bijdrage leveren aan de kennisontwikkeling over provinciale verkiezingen. Vooralsnog is daar vooral op nationaal niveau veel over beschikbaar. Een belangrijke bron daarvoor is het Nationaal Kiezersonderzoek. Vanaf 1972 wordt dit onderzoek systematisch bij iedere verkiezing gehouden. Op lokaal niveau bestaat sinds 2016 het Lokaal Kiezersonderzoek, dat in 2018 voor de tweede keer werd gehouden.

Het provinciaal niveau heeft geen equivalent van het kiezersonderzoek. Daarom zijn in 2019 twee losse onderzoeksopdrachten uitgezet. De eerste betreft een essay waarin Tom van der Meer een duiding geeft van de trends in het stemgedrag van de kiezers. De tweede betreft de voorliggende publicatie, waarin een geografisch overzicht van de verkiezingsuitslag wordt gegeven. Dit tweede onderzoek past in een reeks van publicaties vanuit het ministerie, waarbij aandacht is voor de geografische weerslag van de verkiezingen.

Vanuit het ministerie van BZK bestaat veel interesse voor de kennisvergroting over electorale voorkeuren van burgers op gemeentelijk en provinciaal niveau. Dat komt mede voort uit het gestarte samenwerkingsprogramma Democratie in Actie dat inzet op de versterking en vernieuwing van de lokale en regionale democratie.

Boudewijn Steur

Programmamanager Versterking Democratie en Bestuur, Ministerie van BZK

Inleiding

De verkiezingen voor de Provinciale Staten lieten een opvallende uitslag zien. Forum voor Democratie deed voor het eerst mee met de Statenverkiezingen en werd in één klap de grootste partij van Nederland.

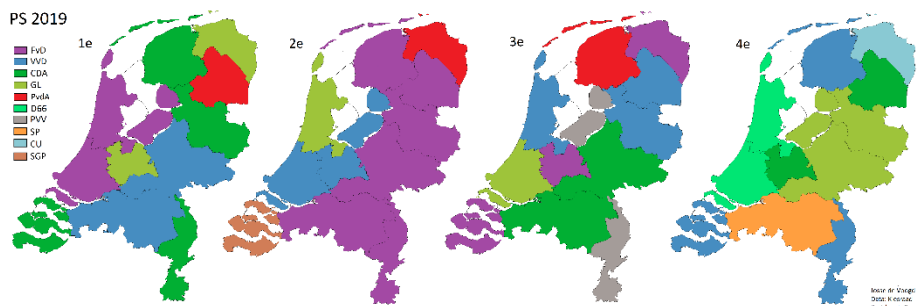
Met 14,5 procent van de stemmen is de grootste partij echter niet meer een grote partij. De uitkomst van de verkiezingen weerspiegelt dan ook een verdere versplintering en nivellering van het partijlandschap. Versplintering omdat veel verschillende partijen zetels hebben gehaald, en nivellering omdat de percentages langzaam aflopen van hoog naar laag in plaats van dat er sprake is van enkele grote partijen tegenover een aantal kleinere.

Nieuwe verkiezingen betekenen ook een nieuwe uitslagenkaart. In zes van de twaalf provincies is een andere partij de grootste geworden dan bij de vorige Statenverkiezingen. Tegelijk laten de kaarten met de patronen per partij zien dat onder de oppervlakte veel patronen stabiel zijn. In een genivelleerd politiek landschap leiden beperkte veranderingen in de totaaluitslag al gauw tot andere dominante kleuren op de kaart.

In deze publicatie wordt een geografisch overzicht geschetst van de verkiezingsuitslagen. De ruimtelijke patronen van het stemgedrag weerspiegelen een veelvoud aan factoren, zoals religieuze tegenstellingen, economische ontwikkelingen en binnen en buitenlandse migratie. Sommige gemeenten laten daarbij een hele specifieke politieke kleur zien, terwijl de uitslag in andere gemeenten juist heel dicht tegen het Nederlandse gemiddelde aan ligt.

Deze publicatie is met financiering van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties samengesteld door Josse de Voogd. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteur. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Grootste partij per provincie

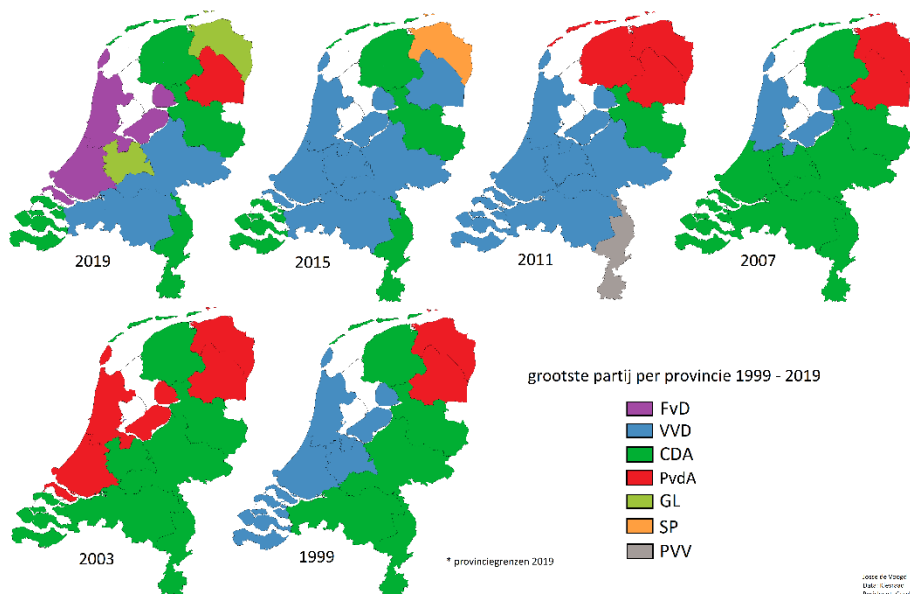

De bovenstaande kaartreeks laat per provincie de grootste vier partijen zien. Net als de landelijke totaaluitslag zijn ook de uitslagen binnen provincies sterk genivelleerd. Een minimale voorsprong kan daardoor de kleur van een provincie op de kaart met grootste partijen bepalen. Zo is in Noord-Holland Forum voor Democratie de grootste met 15,33 procent van de stemmen, GroenLinks tweede met 15,26 procent, waarna de VVD volgt met 14,52 procent. Meer dan in het verleden is het daarom van belang om achter de grootste partij te kijken.

Naast Noord-Holland is Forum voor Democratie ook de grootste in Zuid-Holland en Flevoland. De VVD is de grootste in Gelderland en Noord-Brabant, het CDA in Friesland, Overijssel, Zeeland en Limburg, GroenLinks in Groningen en Utrecht en de PvdA in Drenthe. Forum voor Democratie is de tweede partij in Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg en de derde partij in Groningen, Utrecht en Zeeland. Daarmee komt de partij overal in de top drie voor. De VVD is de tweede partij in Flevoland, Utrecht en Zuid-Holland, de derde partij in Noord-Holland, Drenthe en Overijssel en de vierde partij in Friesland, Zeeland en Limburg. In Groningen komt de VVD niet in de top vier voor. De vierde partij is daar de ChristenUnie en als vijfde volgt eerst nog de SP. Opvallend zijn verder de tweede positie voor de SGP in Zeeland, de derde positie voor de PVV in Flevoland en Limburg, de derde positie voor D66 in Noord- en Zuid-Holland, en de vierde positie voor de SP in Noord-Brabant.

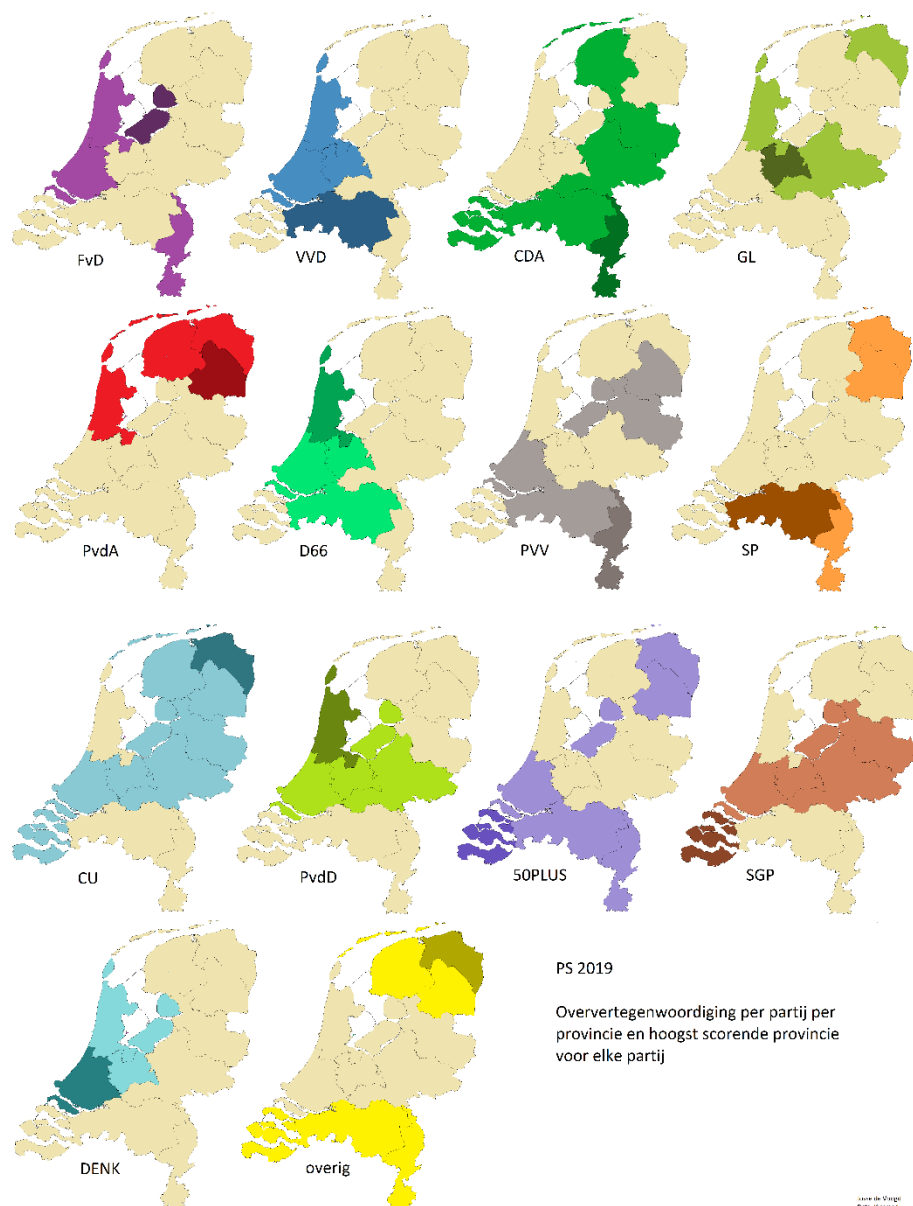
In Gelderland, Utrecht en Overijssel zijn de vier grootste partijen dezelfde vier partijen als landelijk. In Gelderland komt de volgorde het meest overeen met het landelijke beeld, zij het dat de VVD daar iets groter is dan Forum voor Democratie.

Grootste partij per provincie historisch

Op bovenstaande kaarten is de grootste partij per provincie te zien bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van de afgelopen twintig jaar. De kaart van 2019 laat de grootste diversiteit zien, met vijf verschillende partijen die in een of meer provincies de grootste zijn. In 2015 was de SP de grootste in Groningen en in 2011 de PVV in Limburg. Verder worden de kaarten ingekleurd door de drie traditionele partijen VVD, CDA en PvdA. Overijssel is de enige provincie waar zesmaal op rij dezelfde partij, het CDA, de grootste werd. De PvdA won vijf maal in Drenthe en het CDA vijf maal in Friesland en Limburg. In Gelderland en Noord-Brabant was vijf van de zes keer de landelijk winnende partij ook op provinciaal niveau de grootste. In Groningen won juist zes keer op rij een partij die landelijk niet de grootste was.

Oververtegenwoordiging per provincie

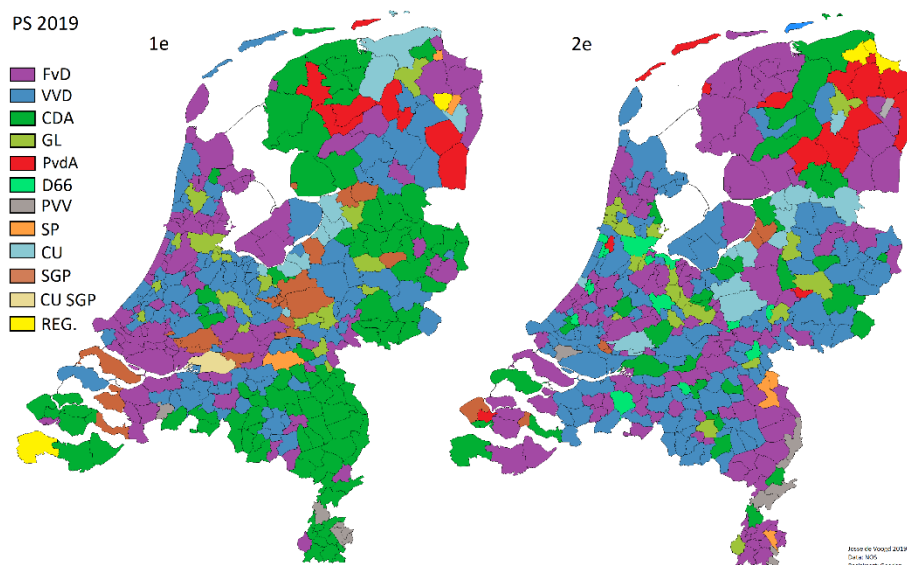
Op bovenstaande kaarten is per partij aangegeven in welke provincies zij een hoger percentage behalen dan op landelijk niveau. De extra donkere kleur laat zien in welke provincie het aandeel stemmen voor de betreffende partij het hoogste is. Forum voor Democratie behaalt haar beste resultaat in Flevoland, de VVD in Noord-Brabant, het CDA in Limburg, GroenLinks in Utrecht, de PvdA in Drenthe, D66 in Noord-Holland, de PVV in Limburg, de SP in Noord-Brabant, de ChristenUnie in Groningen, de Partij voor de Dieren in Noord-Holland, 50PLUS in Zeeland, de SGP ook in Zeeland en DENK in Zuid-Holland. In Gelderland en Overijssel behaalt geen enkele partij een hoogste score.

Nieuwkomer Forum voor Democratie weet naast Flevoland ook bovengemiddeld te scoren in Noord- en Zuid-Holland en Limburg. Bij de VVD valt op dat Noord-Brabant de hoogste score laat zien. Dit terwijl deze partij vanouds haar zwaartepunt had in de drie westelijke provincies en Noord-Brabant in het verleden vooral een CDA-bolwerk was. Vooral in het westen lijkt de VVD te hebben verloren aan Forum voor Democratie, terwijl de VVD in Noord-Brabant mogelijk nog wat meer rek heeft als gevolg van verdere ontkerkelijking, economische groei en suburbanisatie.

Opvallend is dat de ChristenUnie in maar liefst 9 van de 12 provincies hoger scoort dan haar landelijke gemiddelde. Dit komt mede omdat het aandeel in de overige drie provincies; Noord-Holland en het van oudsher katholieke Noord-Brabant en Limburg, zodanig klein is, dat andere provincies al snel boven het gemiddelde uitkomen. Bij de ChristenUnie en de SGP is goed de protestantenband te zien die van zuidwest naar noordoost Nederland loopt. Bij de ChristenUnie ligt de nadruk daarbij meer op de noordelijke provincies terwijl de SGP haar zwaartepunt in Zeeland heeft. Onder 'overig' zijn regionale partijen geschaard, evenals landelijk opererende partijen die geen zetels behaald hebben. Zij zijn gezamenlijk goed vertegenwoordigd in zowel de drie noordelijke als de drie zuidelijke provincies, met Groningen als hoogste score.

De meeste partijen overlappen qua oververtegenwoordiging in een of meer provincies met andere partijen. Een aantal combinaties van partijen overlapt op het niveau van provincies nergens met elkaar: GroenLinks versus PVV, SP versus Partij voor de Dieren, SP versus SGP, DENK versus CDA en DENK versus de overige partijen. Opvallend is dat in Noord-Holland en Utrecht alle drie de partijen die als groen en progressief omschreven zouden kunnen worden, GroenLinks, D66 en Partij voor de Dieren, bovengemiddeld scoren. In Limburg doen juist de partijen die vaak als populistisch worden omschreven het goed: Forum voor Democratie, PVV, SP en 50PLUS.

Grootste en tweede partij per gemeente

Op de bovenstaande kaarten is de grootste partij per gemeente weergegeven, evenals de tweede partij per gemeente. Ook voor de gemeentekaart geldt dat het zinvol is om achter de grootste partij te kijken, aangezien de voorsprong van de grootste partij vaak klein is. In Heerlen is het verschil tussen PVV en SP bijvoorbeeld maar één stem.

Op de kaart met grootste partijen houden de kleuren van Forum voor Democratie, VVD en CDA elkaar ongeveer in evenwicht. Het CDA is zichtbaarder aanwezig dan de totaaluitslag doet vermoeden, wat te maken heeft met de beperkte bevolkingsdichtheid in deze gemeenten. De partij domineert in grote delen van Friesland, Overijssel, Noord-Brabant, Zeeland en Limburg. Veel van deze gemeenten zijn plattelandsgemeenten, met Venlo als belangrijkste uitzondering daarop. Grote clusters aaneengesloten gemeenten waar Forum voor Democratie de grootste is vinden we in zuidelijk Zuid-Holland, in een kring rond Amsterdam, het noorden van Noord-Holland, Flevoland, het Rivierengebied, West-Brabant en het oosten van Groningen. Er zitten veel industriegemeenten en suburbane gemeenten tussen, evenals een aantal gemeenten met veel ondernemers in de bouw, tuinbouw en het toerisme. De VVD is goed zichtbaar in het Groene Hart, in het Gooi en op de Utrechtse Heuvelrug, en in delen van Gelderland, Drenthe en Noord-Brabant. Over het algemeen zijn het welvarende gemeenten.

GroenLinks is de grootste in een aantal steden waar veel hogeropgeleiden wonen, zoals Amsterdam, Nijmegen en Groningen, evenals in een aantal aanpalende kleinere gemeenten zoals Bunnik, Renkum en Mook en Middelaar. Voor GroenLinks geldt het omgekeerde als voor het CDA. De partij

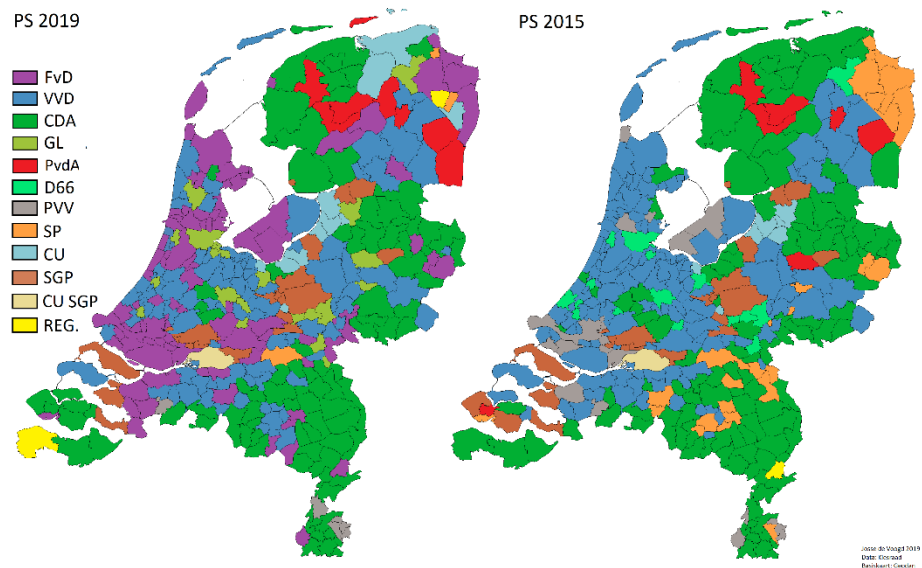

is weinig zichtbaar op de kaart, maar waar ze de grootste is is vaak sprake van een hoge bevolkingsdichtheid. De PvdA is de grootste in een aantal Friese en Drentse gemeenten, waaronder de grotere gemeenten Leeuwarden, Assen en Emmen. De SP is de grootste in Oss, Pekela en Appingedam. De PVV gaat aan kop in Rucphen en in de Limburgse Mijnstreek. De ChristenUnie en de SGP, en in Noord-Brabant de gecombineerde lijst van deze twee partijen, zijn goed zichtbaar in de zogenoemde *Bible Belt*, de orthodox protestantse strook die van het zuidwesten naar het noordoosten van Nederland loopt. Tussen Staphorst en Neder-Betuwe vormen gemeenten met een van deze partijen aan kop een onafgebroken strook. In het Groningse Veendam en het Zeeuwse Sluis wonnen regionale partijen.

Op de kaart met de tweede partij per gemeente zijn Forum voor Democratie en VVD weer goed zichtbaar. In het grootste deel van Nederland komt op zijn minst een van de twee partijen voor in de top twee, en in een groot deel geldt dat voor beiden. Voor het CDA gaat dat minder vaak op. De partij is in veel gemeenten de dominante kracht, maar als ze niet de grootste is, dan is ze niet vaak de nummer twee. GroenLinks is in een reeks gemeenten rond Amsterdam en Utrecht de tweede partij. Er tekent zich een strook gemeenten af vanaf het Noord-Hollandse Alkmaar tot het Limburgse Mook en Middelaar waar de partij de grootste of een na grootste is. D66 is daarbij een aantal keer de tweede partij.

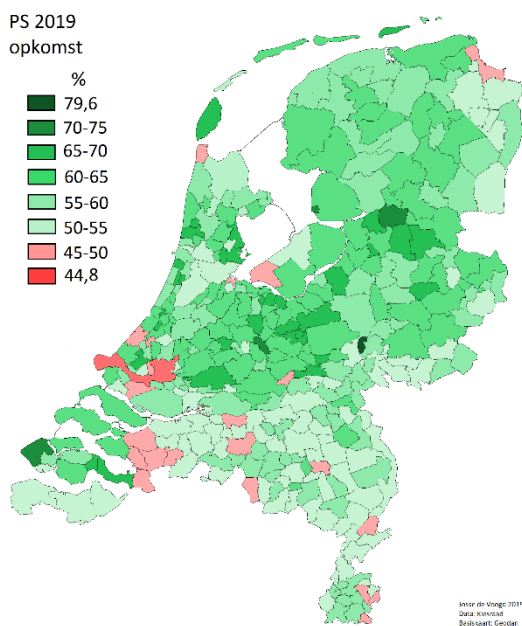
Opvallend is dat in een reeks steden twee verschillende progressieve partijen de grootste zijn voordat de op landelijk niveau grootste partijen Forum voor Democratie en VVD volgen. Het gaat dan vooral om steden met veel hogeropgeleiden en een sterke sociale en culturele oriëntatie, zoals Amsterdam, Utrecht, Haarlem en Nijmegen. Daartegenover staan andere steden waar Forum voor Democratie en VVD, in wisselende volgorde, wel de grootste twee partijen zijn, zoals Rotterdam, Den Haag, Tilburg en Enschede. Gemeenten als Alkmaar, Amersfoort, Arnhem, Breda, Eindhoven en Maastricht nemen een tussenpositie in, met een rechtse en een progressieve partij in de top twee.

Grootste partij afgelopen twee verkiezingen

Op de bovenstaande kaarten is naast de grootste partij per gemeente in 2019 ook de grootste partij per gemeente bij de vorige Provinciale Statenverkiezingen van 2015 te zien. D66 en SP waren bij die verkiezingen goed zichtbaar op de kaart. In 2019 is D66 nergens meer de grootste. In de meeste gemeenten waar zij de grootste was is dat nu GroenLinks. De PVV is in 2019 teruggedrongen tot enkele zuidelijke gemeenten, terwijl zij in 2015 ook in een aantal gemeenten in het westen de grootste was, waarvan Rotterdam en Almere de PVV-gemeenten waren met het hoogste inwonertal. Forum voor Democratie is nu de grootste in al deze gemeenten. Ook de VVD heeft vooral in het westen terrein prijs moeten geven aan Forum voor Democratie. Het CDA is, ondanks een verlies, nog vrijwel even goed zichtbaar als in 2015.

Opkomst

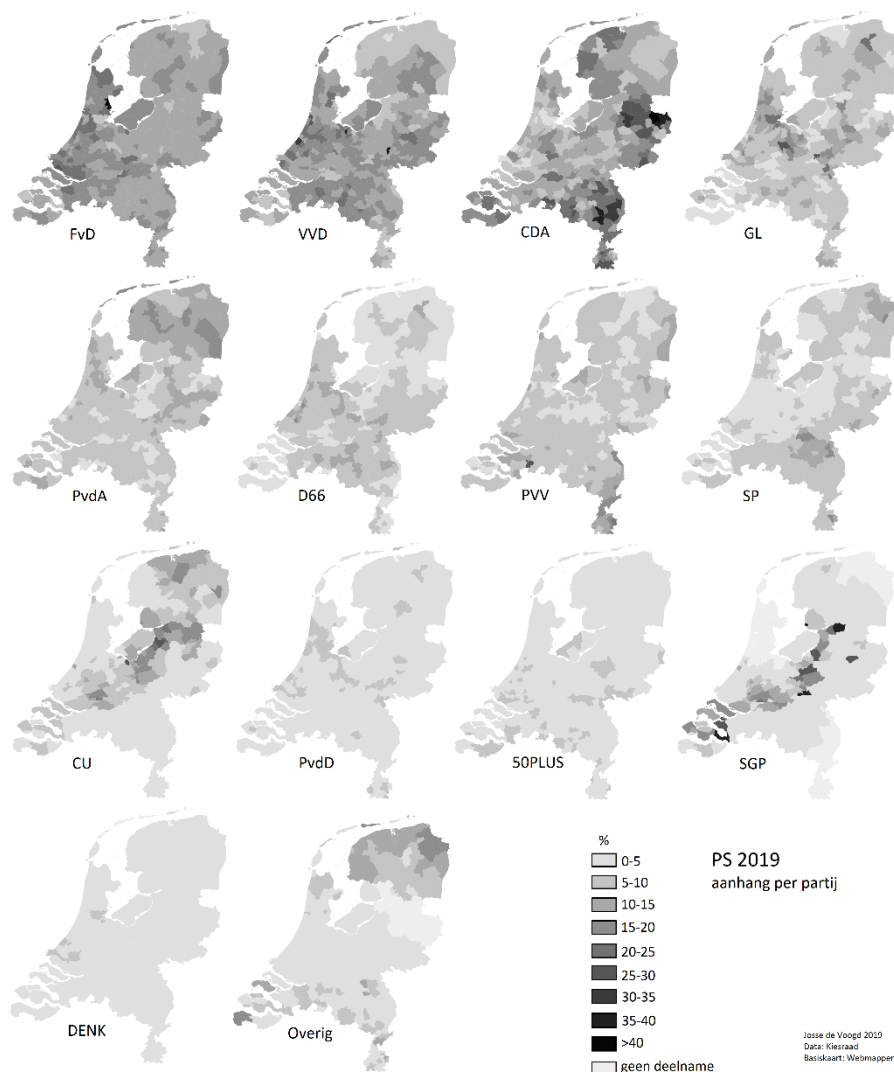
Op de bovenstaande kaart is het opkomstpercentage per gemeente weergegeven. Het landelijke opkomstpercentage bedraagt 56,2 procent. De laagste opkomst is te vinden in Rotterdam, met 44,8 procent. Andere gemeenten met een opkomst onder de 50 procent zijn Delfzijl, Den Helder, Diemen, Almere, Den Haag, Schiedam, Nissewaard, Tiel, Waalwijk, Steenbergen, Bergen op Zoom, Roosendaal, Woensdrecht, Rucphen, Tilburg, Reusel-De Mierden, Eindhoven, Helmond, Roermond, Heerlen, Kerkrade en Vaals. Opvallend is dat veel van deze gemeenten in Noord-Brabant en Limburg liggen. Ook gemeenten met een percentage hoger dan 50 procent maar lager dan het landelijk gemiddelde liggen vaak ten zuiden van een diagonaal van Zeeuws-Vlaanderen naar de Achterhoek, die van oudsher de overgang markeert van katholiek naar protestants gebied. Ook in industrie- en overlooppgebieden in het westen, de industriesteden Enschede en Almelo, Oost-Groningen en Amsterdam ligt de opkomst onder het gemiddelde.

De hoogste opkomsten zijn te vinden in protestants-christelijke gemeenten als Staphorst en Renswoude. De protestantenband van Zeeland richting het noordoosten tekent zich duidelijk af. In veel gemeenten speelt religie nog maar een beperkte rol. Toch lijkt het uit te maken of gemeenten van oudsher protestants of katholiek waren. Het opkomstpercentage lijkt in het noordoosten hoger en in het zuiden lager te liggen dan men op grond van inkomen en opleiding, andere factoren die het opkomstpercentage beïnvloeden, zou verwachten.

Hoge scores vinden we verder in welvarende suburbane gemeenten als Tynaarlo, De Bilt en Bloemendaal. Bij de grotere steden vallen de relatief hoge scores in Leiden, Utrecht, Amersfoort en Zwolle op. Als het gaat om opkomst tekent zich door het midden van Nederland een zekere ruggengraat af qua politieke participatie. Een hoog inkomensniveau stapelt hier op met een hoog opleidingsniveau en een wat sterkere religiositeit.

De opkomst van 56,2 procent is een stuk hoger dan vier jaar eerder, toen deze op 47,8 procent lag. Het percentage niet-stemmers bedraagt echter nog steeds 43,8 procent van de kiesgerechtigden. In combinatie met de versplintering maakt het dat de niet-stemmers vrijwel overal de grootste zouden zijn als zij een partij zouden vormen. Alleen in Rozendaal, Staphorst en Urk behaalt een van de partijen meer stemmen dan dat er niet-stemmers zijn. De opkomst is daar hoog in combinatie met dat vooral één partij er populair is; in Rozendaal de VVD en in Staphorst en Urk de SGP.

Aanhang per partij per gemeente absoluut

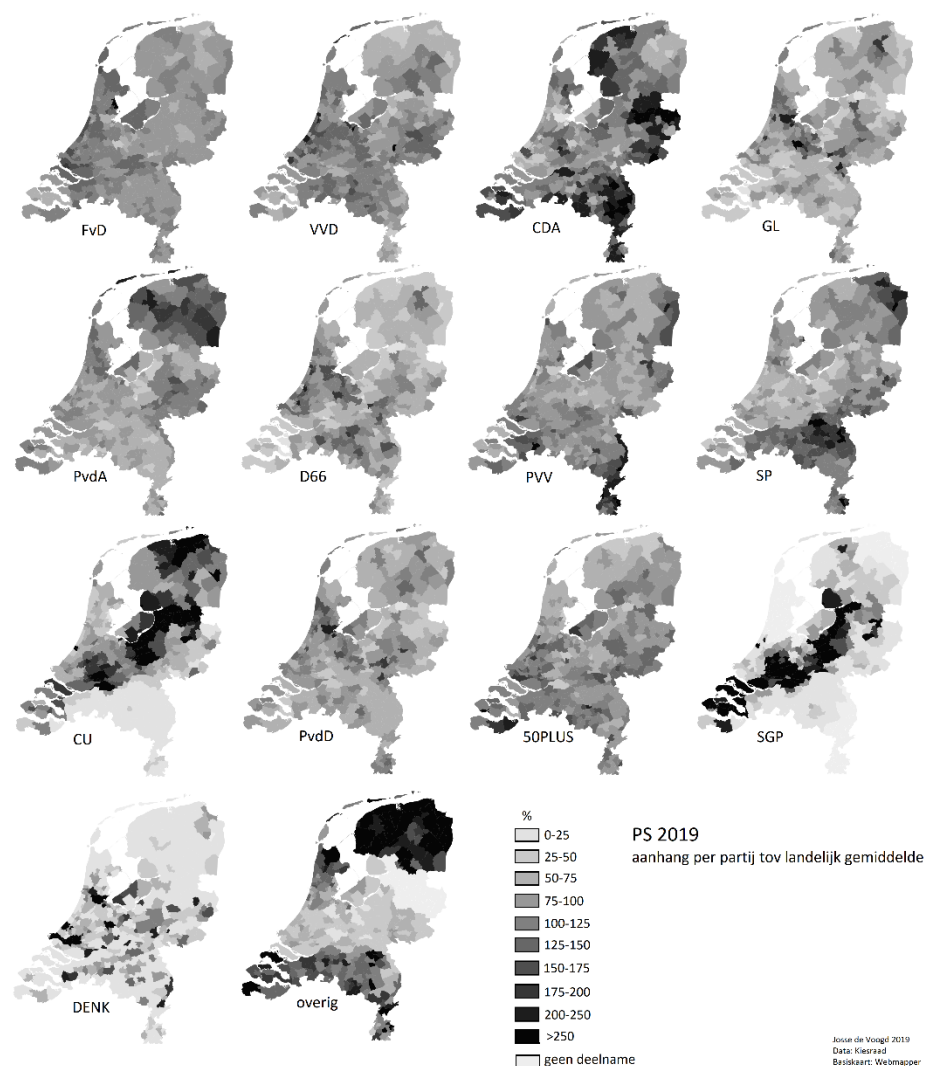
Op bovenstaande kaarten is te zien hoe groot de partijen zijn in de verschillende gemeenten. Forum voor Democratie is sterk in het westen van het land en dan vooral buiten de steden. Edam-Volendam is de hoogste uitschieter naar boven. Andere concentraties zijn te vinden in West-Brabant, en het Rivierengebied. De VVD is ook sterk in het suburbane westen, maar heeft haar pieken in net andere gemeenten. De nadruk op het westen is bij de VVD minder sterk dan in het verleden. De partij is ook goed zichtbaar in Noord-Brabant en in delen van Gelderland en Drenthe. Het CDA kent sterke concentraties in Salland, Twente, Limburg en het oosten en zuiden van Noord-Brabant en in mindere mate in Friesland, de Achterhoek en Zeeland. In het westen springen het Groene Hart en het Westland er uit.

GroenLinks doet het goed in steden en dan in het bijzonder daar waar universiteiten staan met een sterk sociaal en cultureel profiel. Ook een aantal welvarende randgemeenten van steden valt op, vooral in een strook van de Noord-Hollandse kust naar de regio Nijmegen en langs de IJssel. De PvdA is sterk in de drie noordelijke provincies, in Noord-Holland en in het van oudsher meer seculiere deel van Gelderland. D66 is net als GroenLinks sterk in steden en welvarende randgemeenten, maar dan met een grotere nadruk op het zuiden. De PVV laat concentraties zien in Limburg, West-Brabant en de noordoostelijke grensstreek. De SP behaalt haar hoogste scores in de Limburgse Mijnstreek, in oostelijk Noord-Brabant en in het oosten van Groningen.

De ChristenUnie weerspiegelt de protestantenband, terwijl de Partij voor de Dieren zich concentreert in dezelfde noordwest-zuidoost diagonaal als GroenLinks. Gemeenten waar 50PLUS meer dan 5 procent haalt liggen verspreid over het land, maar zijn wel opvallend vaak voormalige groeikernen en liggen wat vaker in het zuiden. De SGP kent, meer dan de ChristenUnie, specifieke bolwerken binnen de *Bible Belt*. DENK komt alleen in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Schiedam boven de 5 procent uit. De overige partijen tot slot hebben hun concentraties in het noorden en zuiden.

Goed te zien is hoe het electoraat van sommige partijen vrij gelijkmatig over het land verdeeld is, terwijl dat van andere zich meer concentreert in specifieke gebieden. Forum voor Democratie komt als enige nergens onder de 5 procent uit.

Aanhang per partij per gemeente relatief

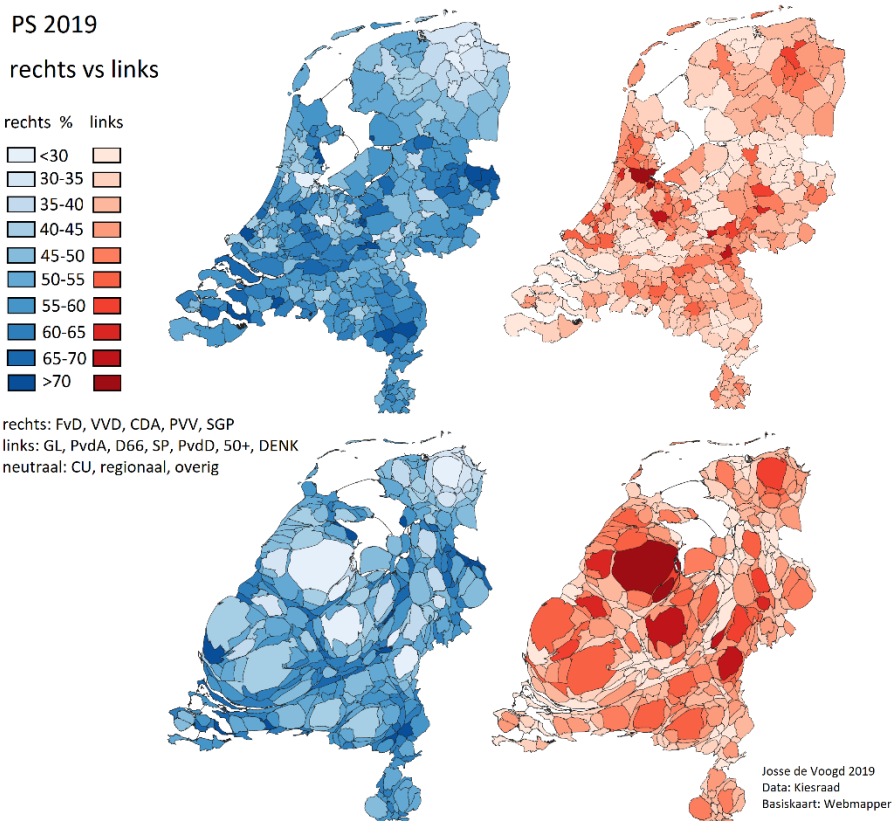
De voorgaande kaarten met de absolute percentages per partij laten goed de verhoudingen tussen partijen zien, maar zijn weinig geschikt om de patronen voor de kleinere partijen in kaart te brengen. Op bovenstaande kaarten zijn in plaats van de absolute percentages relatieve percentages aangegeven. Voor elke partij is te zien hoe deze per gemeente scoort ten opzichte van het landelijk gemiddelde voor deze partij. Een score van 100 procent betekent dat een partij in de betreffende gemeente eenzelfde percentage behaalt als het landelijke gemiddelde voor die partij.

Een aantal patronen wordt nu scherper zichtbaar. In het noorden en oosten is bij de PvdA goed te zien hoe de partij oude scheidslijnen tussen religieuze en seculiere gebieden volgt. Bij de kaart van de PVV valt in het noordoosten op hoe sterk het patroon samenvalt met landschappelijke contrasten, waarbij de partij het goed doet in de hoogveengebieden en in de Friese heidedorpen en

minder goed op het Drentse zand en de Friese klei. Bij de SP is een scherpe overgang te zien tussen de lage percentages in de protestantenband en de hoge in het katholieke zuidoosten. Deels weerspiegelt het patroon van de SP factoren als industrialisatie en een geringe welvaart, maar in het zuiden lijken ook sociaal-culturele factoren van belang, zoals het gat dat de snelle ontkerkelijking achterliet en de sterke identificatie met politici uit de eigen regio. DENK laat een gevlekt kaartbeeld zien, met veel gemeenten waar vrijwel geen stemmen worden behaald en een aantal pieken met hogere percentages. Dat zijn de grotere steden, maar ook middelgrote en kleinere plaatsen met een industrieel karakter. De werving van gastarbeiders door specifieke industrieën is decennia later nog goed terug te zien in het ruimtelijke patroon.

Combinaties van partijen: links versus rechts

De nivellering van het partijlandschap betekent ook dat scores voor partijen in de verschillende gemeenten minder uitgesproken worden. Men kan dus nog maar beperkt spreken van 'bolwerken' voor een bepaalde partij. Tegelijk is het zo dat partijen waartussen een ideologische verwantschap bestaat geografisch gezien vaak een overlap kennen. Bij het optellen van gelijksoortige partijen komt voor veel gebieden alsnog een sterk electoraal profiel naar voren.

Een van de dimensies om partijen onder te verdelen is links versus rechts, zoals weergegeven op de bovenstaande kaarten. Bij de bovenstaande kaarten is er voor gekozen Forum voor Democratie, VVD, CDA, PVV en SGP in te delen als een rechts cluster en GL, PvdA, SP, Partij voor de Dieren, 50PLUS en DENK als een links cluster. De ChristenUnie en de overige partijen zijn bij geen van beide clusters gerekend. Het is vanzelfsprekend niet eenduidig welke partijen bij elkaar ingedeeld kunnen worden. Een links-rechts kaart waarbij alleen sociaal-culturele factoren centraal staan ziet er bijvoorbeeld anders uit dan een links-rechts kaart met de nadruk op sociaal-economische factoren.

Rechts doet het, opgeteld, over het algemeen goed in religieuze gebieden en in gemeenten met een relatief hoge welvaart waar het opleidingsniveau niet

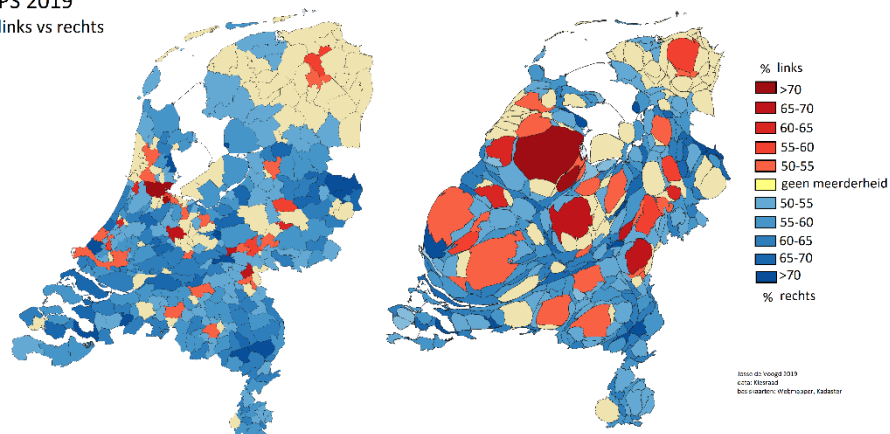
zozeer hoog ligt. Hoge percentages zijn te vinden in ondernemersgemeenten in het westen, zoals Edam-Volendam en Westland, in het Groene Hart, het Rivierengebied, de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, Noord- en Midden-Limburg, de Gelderse Vallei en noordelijke Veluwe en het platteland van Overijssel. Links is sterk in steden. De grootste gemeente qua inwonertal, Amsterdam, is, op basis van de gekozen combinatie van partijen, ook de meest linkse gemeente. Links doet het ook redelijk goed in een reeks suburbane gemeenten in vooral het midden van Nederland. In het noordoosten doet links het goed in een aantal plattelandsgemeenten.

Over een periode van enkele decennia valt op dat links relatief is verzwakt in de regio Rijnmond terwijl zij het relatief beter is gaan doen in suburbane gemeenten rondom progressieve steden. Ten opzichte van een aantal recente verkiezingen valt op dat het SP-bolwerk Oost-Brabant weer wat rechtser is geworden. De SP trok hier bij voorgaande verkiezingen waarschijnlijk extra stemmen naar links omdat diverse kopstukken uit de regio kwamen.

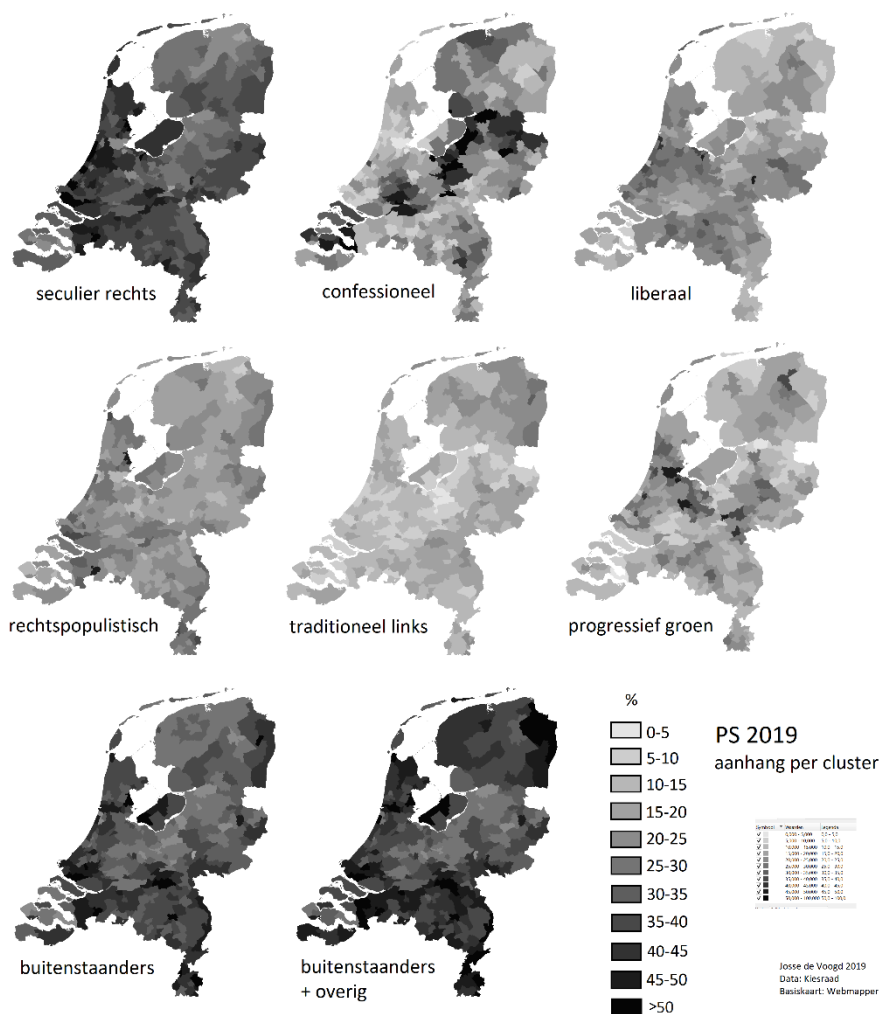
In het overgrote deel van Nederland behalen rechtse partijen gezamenlijk een meerderheid. Daartegenover staat maar een klein aantal gemeenten waar links de meerderheid van de stemmen haalt. De meeste van deze gemeenten zijn echter wel dicht bevolkt. Daarom zijn dezelfde kaarten nogmaals afgebeeld, maar dan met de gemeenten vervormd naar inwonertal. Gemeenten met veel inwoners worden daarbij opgeblazen, terwijl dunbevolkt platteland krimpt.

Op onderstaande kaarten zijn links en rechts samen in een kaart weergegeven, waardoor te zien is welk cluster in welke gemeenten een meerderheid heeft. Wederom is gekozen voor zowel een gewone kaart als een kaart vervormd naar inwonertal. Gemeenten waar zowel links als rechts geen meerderheid haalt zijn crèmekleurig. Vanwege de grote steun voor niet bij een van de clusters ingedeelde regionale partijen zijn er veel van zulke gemeenten te vinden in het noordoosten.

PS 2019
links vs rechts

Andere combinaties van partijen

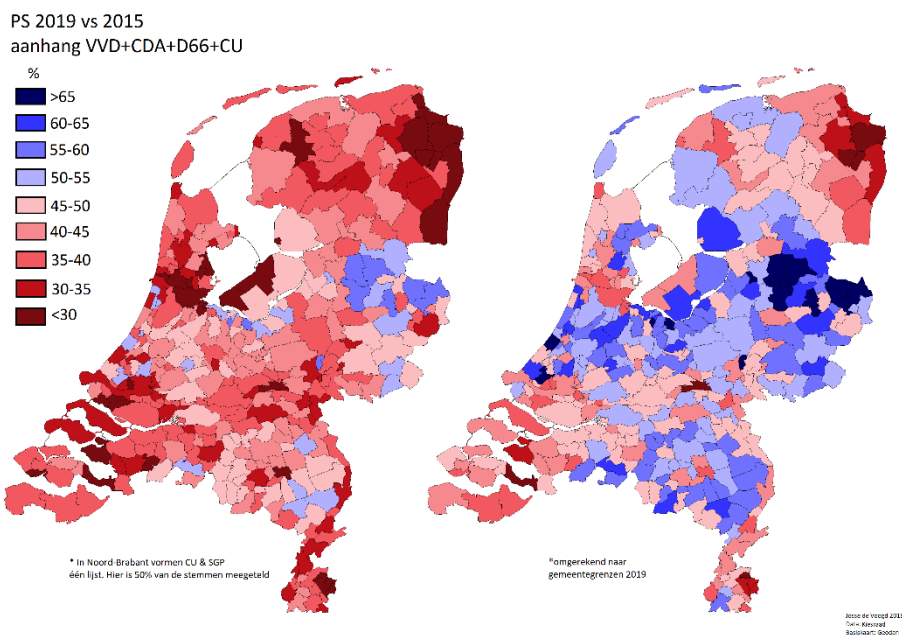
Op bovenstaande afbeeldingen zijn de opgetelde scores van nog een aantal combinaties van partijen weergegeven. De seculier rechtse partijen Forum voor Democratie, VVD en PVV doen het gezamenlijk vooral goed in het westen buiten de grote steden en in West-Brabant. De confessionele partijen CDA, ChristenUnie en SGP zijn sterk in de protestantenband die vanuit Zeeland naar het noordoosten loopt. Vooral in Overijssel is een groot aaneengesloten gebied te vinden met veel aanhang. In het oosten van Brabant en in Limburg zijn ook nog enkele concentraties te vinden. In het westen springt Katwijk er uit als confessionele enclave. De liberale partijen VVD en D66 doen het samen vooral goed in welvarende suburbane gemeenten. De kaart voor de rechtspopulistische partijen Forum voor Democratie en PVV lijkt op de kaart van seculier rechts, maar met meer nadruk op de ring van industriegemeenten en groeikernen rond Amsterdam en Rotterdam en de oostelijke

grensgebieden van Nederland. De traditioneel linkse partijen PvdA en SP doen het samen wat beter dan gemiddeld in het zuiden, delen van het oosten en vooral in het noorden. De groen progressieve partijen GL, D66 en Partij voor de Dieren laten een scherper patroon zien, van steden met hogeropgeleiden en de randgemeenten daarvan. Het zijn vaak gebieden waar veel mensen wonen die elders zijn opgegroeid maar zich er vanwege studie en werk gevestigd hebben. Een patroon dat dus samenhangt met de uitsortering van bepaalde groepen mensen, terwijl andere patronen, zoals dat van de *Bible Belt* en het qua politieke cultuur afwijkende zuidoosten meer historische oorzaken kennen die juist worden gecontinueerd door een geringe verhuismobiliteit.

Onder het cluster 'buitenstaanders' worden hier Forum voor Democratie, PVV, SP, Partij voor de Dieren, 50PLUS en DENK gerekend. Ondanks hun verschillen zijn het allemaal relatieve nieuwkomers die zich afzetten tegen de bestuurlijke elite en die geen tot relatief weinig bestuursverantwoordelijkheid hebben gedragen. Daarnaast gaat het om kiezers die over het algemeen meer wantrouwend staan tegenover de politiek en zich meer zorgen maken. Op deze kaart valt het oog wederom op de ring rond Amsterdam, de regio Rijnmond, West-Brabant, het Rivierengebied, de zuidelijke Achterhoek, de Twentse steden, Limburg en het hoogveengebied in het noordoosten.

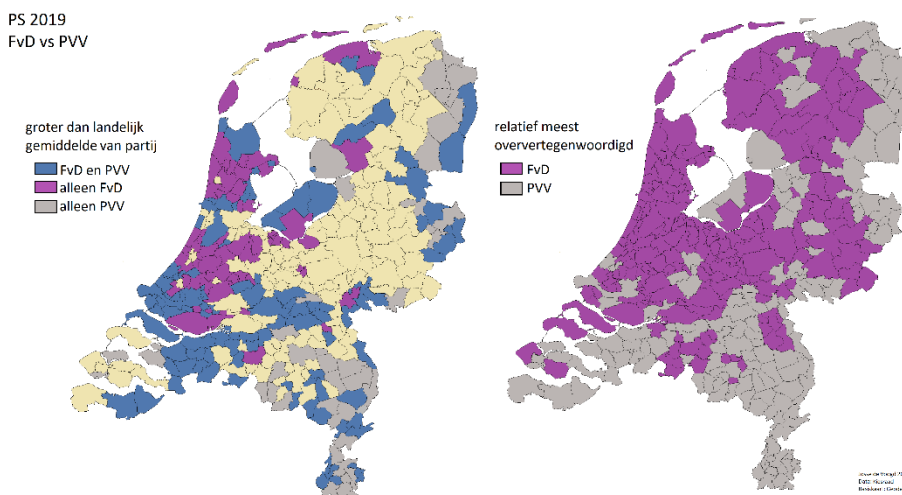
De strook vanuit het Groene Hart naar het noordoosten die eerder opviel vanwege de hoge opkomstpercentages, springt er nu uit vanwege de lage percentages voor deze buitenstaanders-partijen. Op de laatste kaart zijn nogmaals de buitenstaanders weergegeven, maar nu inclusief de overige partijen, die daar ook in meer of mindere mate toe gerekend kunnen worden. Met de overige partijen erbij valt een driedeling in Nederland op waarbij de scores voor buitenstaanders hoger liggen in het noorden en zuiden en lager in het midden van het land.

Aanhang coalitie

De Provinciale Statenverkiezingen zijn indirect ook verkiezingen voor de Eerste Kamer. Daarom is naast de uitslagen in de provincies, ook de opgetelde score van de coalitiepartijen van belang. Op bovenstaande kaarten is de aanhang van de huidige coalitiepartijen VVD, CDA, D66 en CU te zien voor 2019 en 2015. In blauwe gemeenten is er sprake van een meerderheid. Bij de verkiezingen van 2015 (toen de partijen nog geen coalitie vormden) is grofweg in de helft van het land een meerderheid zichtbaar. De partijen behaalden toen gezamenlijk 47,5 procent van de stemmen. In 2019 bedraagt dit percentage 37,9 procent. De hoogste percentages zijn in 2019 te vinden in Rozendaal, Bunschoten, Laren en een aantal gemeenten in Salland en Twente. De partijen doen het gezamenlijk bovengemiddeld goed in een strook door het midden van Nederland en in het midden en zuiden van Noord-Brabant.

Ontwikkeling rechtspopulisme

Met de doorbraak van Forum voor Democratie heeft zich naast de PVV een tweede rechtspopulistische partij gevestigd. De partijen doen het voor een groot deel goed in dezelfde gebieden, maar er zijn ook duidelijke accentverschillen. Op de bovenstaande kaart links is aangegeven in welke gemeenten beide partijen hoger scoren dan hun landelijk gemiddelde en in welke gemeenten slechts een van de twee partijen bovengemiddeld scoort. Forum voor Democratie doet het in veel meer gemeenten in West-Nederland beter dan het landelijk gemiddelde. Naast de industriegemeenten en groeikernen waar de PVV ook goed vertegenwoordigd is, is zij ook oververtegenwoordigd in een groot aantal meer welvarende gemeenten langs de kust, in het Groene Hart en in het Gooi. In het zuiden valt op dat in Tilburg, in tegenstelling tot andere industriesteden, Forum voor Democratie het bovengemiddeld goed doet en de PVV niet. Hans Smolders, fractievoorzitter van de grootste lokale partij, was hier lijstduwer voor de eerstgenoemde partij. In het zuidoosten en noordoosten zijn een aantal gemeenten waar de PVV juist wel en Forum voor Democratie niet oververtegenwoordigd is. Omdat Forum voor Democratie landelijk een stuk groter is, is die partij echter ook in deze gemeenten vaak groter dan de PVV. Alleen in een aantal Limburgse gemeenten, het Brabantse Rucphen en het Groningse Pekela, is de PVV ook in absolute zin groter.

Het rechterkaartje laat per gemeente zien of Forum voor Democratie of juist PVV er relatief het sterkst oververtegenwoordigd is ten opzichte van het landelijke gemiddelde van deze partijen. Wat betreft deze relatieve verhoudingen is de PVV sterker oververtegenwoordigd in het zuiden, langs de oostgrens, en iets vaker in de steden.

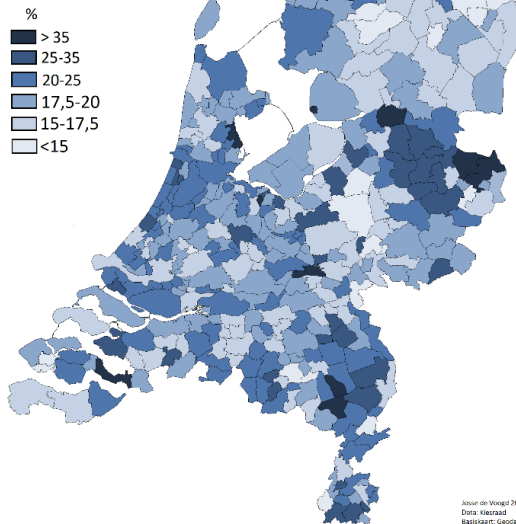
De winst van Forum voor Democratie is voor een groot deel ten koste gegaan van de PVV. De mate waarin dat gebeurde lijkt wel te verschillen per plek. In het westen verloor de PVV sterker dan in het zuiden. Forum voor Democratie lijkt vooral in wat meer welvarende PVV-gemeenten een groot deel van de aanhang te hebben overgenomen, terwijl de PVV in minder welvarende regio's beter overeind bleef. Bij de VVD lijkt precies het omgekeerde te zijn gebeurd. Juist de relatief minder welvarende VVD-gemeenten kleuren nu FvD.

Samen zijn Forum voor Democratie en PVV groter dan de PVV in haar eentje was in 2015. Hoge scores en hoge winsten voor Forum voor Democratie vinden we vaak daar waar de PVV al groot was. Maar het is ook interessant te kijken naar relatieve verschuivingen. Een sterke relatieve groei is te vinden in Friesland en Overijssel, en dan vooral in protestants-christelijke gebieden. Zo is het noordoosten van Friesland zich gaan aftekenen als regio waar het rechtspopulisme het goed doet. Daarnaast valt de hoge score voor beide partijen in Urk op. Gezamenlijk behalen de partijen hier 30,6 procent van de stemmen, terwijl niet-confessionele partijen er in het verleden nauwelijks voet aan de grond kregen.

Kleine grootste partijen

PS 2019

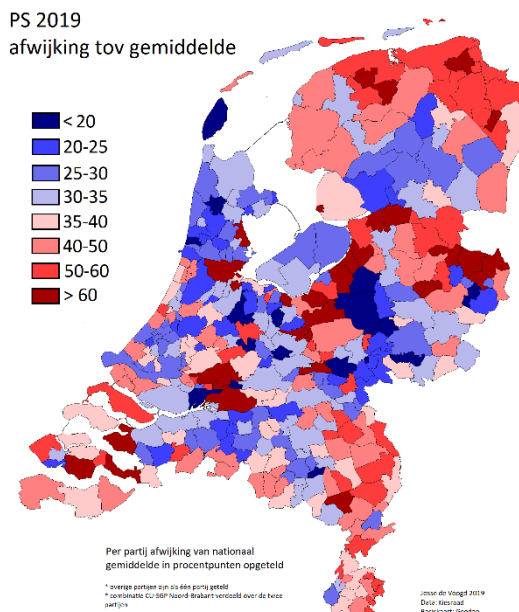
aandeel grootste partij

Op de bovenstaande kaart is zichtbaar hoe groot de grootste partij in een gemeente is. De hoogste scores voor één partij worden behaald door het CDA in Tubbergen met 41,8 procent, door Forum voor Democratie in Edam-Volendam met 40,7 procent en door de SGP in Urk met 40,3 procent. De kleinste grootste partijen zijn te vinden in Middelburg, waar het CDA 12,1 procent aantikt, in Delfzijl waar Forum voor Democratie wint met 12,6 procent en in Appingedam waar de SP met 13 procent aan kop gaat. Op provinciaal niveau is de kleinste grootste partij te vinden in Groningen, waar GroenLinks de grootste is met 12,5 procent. Vooral in de gemeenten waar de regionale partij Groninger Belang sterk is, en dus de andere partijen kleiner houdt, is het percentage voor de grootste partij laag. Het betreft hier het aardbevingsgebied, dat de laatste jaren ook electoraal gezien bevingsgevoelig is geworden.

Gemiddeld en uitzonderlijk Nederland

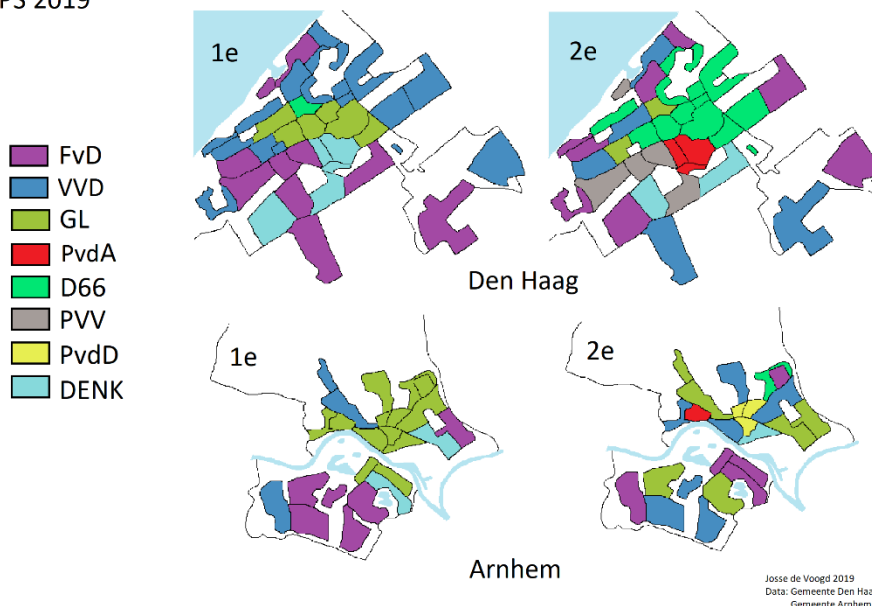
Op de bovenstaand kaart is te zien in welke gemeenten het stemgedrag meer of minder sterk lijkt op de landelijke uitslag. De meest blauwe gemeenten zijn het meest gelijkend, de meest rode het minst. Voor elke partij is de afwijking van het landelijk gemiddelde in procentpunten bij elkaar opgeteld. Overige partijen zijn als één partij meegenomen. De vijf meest gemiddeld stemmende gemeenten zijn Overbetuwe, Apeldoorn, IJsselstein, Langedijk en Nieuwegein en de vijf minst gemiddelde gemeenten Urk, Staphorst, Bunschoten, Reimerswaal en Zwartewaterland.

Gemiddeld stemmende gemeenten zijn vaak gemeenten die middelgroot zijn en het midden houden tussen centrum en periferie binnen Nederland. Opvallend is de concentratie gemiddelde gemeenten in een ring rond de stad Utrecht en in het centrale deel van Gelderland. Ook enkele grotere stedelijke gemeenten met een ruime dorps opzet stemmen gemiddeld, zoals Apeldoorn, Enschede en Tilburg.

De meeste gemeenten die een sterk afwijkend stemgedrag laten zien liggen in de *Bible Belt*, de orthodox protestantse strook van zuidwest naar noordoost Nederland. Ook enkele CDA-bolwerken, de weinig welvarende Groningse gemeente Pekela en het Forum voor Democratie-bolwerk Edam-Volendam vallen op. Naast deze kleinere gemeenten is het de hoofdstad Amsterdam die zeer sterk afwijkt van het Nederlandse gemiddelde. Vergelijken met landelijke verkiezingen laten provincies met regionale partijen en met een regionaal sterk CDA, zoals Friesland, Groningen, Limburg en Zeeland, bij deze verkiezingen een wat grotere afwijking van het landelijk gemiddelde zien.

Uitgelicht: Den Haag en Arnhem

PS 2019

De voorgaande kaarten lieten steeds de uitslag per gemeente zien. Ondanks de grote contrasten die er tussen gemeenten bestaan, doen dergelijke kaarten nog geen recht aan de grote verschillen die zich binnen gemeenten manifesteren. Als voorbeeld zijn twee gemeenten, Den Haag en Arnhem, uitgelicht. Op bovenstaande kaarten is voor beide gemeenten de grootste en tweede partij per wijk aangegeven.

De uitslag in de gemeente Den Haag ligt relatief dicht tegen de landelijke uitslag aan. Deze gemiddelde uitslag is echter de optelsom van zeer scherpe contrasten binnen de gemeente. Daarbij is er vanouds een tegenstelling tussen het rijkere zand in het noorden en het armere veen in het zuiden. De VVD is dominant in een aantal duurdere 'zand'-buurten aan de zeezijde van de stad en in de nieuwbouwwijk Leidschenveen. In het centrum en een aantal omringende hoogstedelijke buurten is GroenLinks en in een enkel geval D66 de grootste partij. Ten zuiden van het centrum behaalt DENK 48,1 procent van de stemmen in de Schildersbuurt, een van de minst welvarende en meest gekleurde wijken van het land. In de andere voor- en naoorlogse buurten aan de zuidkant van de stad winnen afwisselend DENK en Forum voor Democratie. Ook de PVV doet het er goed. Forum voor Democratie is ook de grootste in de nieuwbouwwijken Wateringse Veld en Ypenburg. Langs de kust vormen het voormalige dorp Scheveningen en de volkswijk Duindorp een FvD-enclave tussen de VVD-gezinde wijken. In Duindorp behalen Forum voor Democratie en PVV samen 58,2 procent van de stemmen.

Ook Arnhem kent een contrast tussen een hoger gelegen noorden gelegen op zandgrond en een vlakker en natter zuiden. Ten noorden van de rivier is

GroenLinks de dominante partij in het centrum en de oude compacte wijken daaromheen. In enkele opgeknaptte oude buurten ten noordoosten van het centrum is na GroenLinks de Partij voor de Dieren de tweede partij. De VVD is de grootste in de duurdere noordwestelijke buurten. In de vroeg-naoorlogse buurten ten oosten en zuiden van het centrum houden DENK, Forum voor Democratie en GroenLinks elkaar in evenwicht en in de uitgestrekte woonerfwijken in het zuiden van de stad wint Forum voor Democratie. De nieuwbouwwijk Schuytgraaf, in het uiterste zuidwesten kleurt VVD-blauw.

In veel steden is een dergelijk patroon zichtbaar, waarbij VVD, D66 en GroenLinks het goed doen in de centrale stadsdelen én, wat betreft de eerste twee, juist in de nieuwste wijken. Dit terwijl in de naoorlogse wijken daar tussenin populistische partijen beter scoren.

De politieke kleuren van de stadsdelen continueren zich vaak in de buurgemeenten. In de klassieke suburbs op de rand van de Veluwe doen naast de VVD GroenLinks en D66 het goed, terwijl in overloopgemeenten aan de zuid- en oostkant van Arnhem VVD en Forum voor Democratie elkaar afwisselen. Rond Den Haag zien we dat de dure VVD-wijken in het noorden overlopen in het VVD-bolwerk Wassenaar. In tegenstelling tot welvarende buurgemeenten van Arnhem, maar bijvoorbeeld ook Groningen en Utrecht, is GroenLinks hier niet groot. In de ene stadsregio lijkt een ander type elite te domineren dan in de andere. In de randgemeenten aan de oost- en zuidkant van Den Haag zijn, net als rond Arnhem, Forum voor Democratie en VVD wisselend de grootste. Aan de zuidwestkant grenst de stad aan de traditionele tuinbouwgemeente Westland waar naast Forum voor Democratie en de VVD ook het CDA het goed doet.